

Eesti kõrtsid

1900

Eesti kõrtsid

—
Koostanud

Hanno Talving

Toimetanud

Mari Karlson

Kujundanud

Andres Tali

Fotod:

Ahto Orle, Aivo Aia, C. R. Jakobsoni Talumuuseum, Eesti Maaelumuuseumid SA, Eesti Ajaloomuuseum SA, Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Maanteemuuseum, Eesti Meremuuseum SA, Eesti Rahva Muuseum, Eesti Rahvusraamatukogu, Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum, Eesti Vabaõhumuuseum SA, Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid SA, Harjumaa Muuseum, Helbe-Mai Mäe, Hiiumaa Muuseumid SA, Iisaku Kihelkonna Muuseum SA, Indrek Liiva, Jaan Vali, Järvamaa Muuseum, Kai ja Veljo Juuse, Karilatsi Vabaõhumuuseum, Karksi Külamuuseum, Kristi Lijur, Kullamaa Kihelkonnamuuseum, Linnamäe Arenguselts, Mahtra Talurahvamuuseum, Muhu Muuseum, Märjamaa Tunatoimkond, Neeruti Selts, Palamuse O. Lutsu Kihelkonnakoolimuuseum, Rahvusarhiiv, Raivo Laasmägi, Rannarootsi Muuseum SA, René Viljat, Saaremaa Muuseum SA, Sergei Seeland, Sirje Tammsalu, Sven-Olev Paavel, Tallinna Linnamuuseum, Tartu Ülikooli kunstimuuseum, Tartu Ülikooli Raamatukogu, Tori Muuseum, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Valga Muuseum, Viio Aitsam, Viljandi Muuseum, Virumaa Muuseumid SA, Võrumaa Muuseum, Väike-Maarja Muuseum

Raamat on valminud koostöös Eesti Vabaõhumuuseumiga

© Hanno Talving

© kirjastus Tänapäev, 2019

ISBN 978-9949-85-683-1

www.tnp.ee

Trükitud AS Pakett trükikojas

Esimesed teated Eesti linnades tegutsenud kõrtsidest pärinevad 13. sajandist, maapiirkondades mainitakse neid alates 15. sajandist. Selles raamatus leiavad käsitlemist eelkõige Eesti maakõrtsid. Kui linnades, kus kõrtse oli oluliselt vähem, paiknesid need tihti juhuslikes hoonetes, siis maal ehitati kõrtsi tarvis enamasti eraldi hoone.

Esiialgu olid maakõrtsid üsna tavaliste rehemajade moodi, kuid 18.–19. sajandil arenes välja iseloomulik hoonetüüp. Maakõrtsid olid reeglina väga pikad puit- või kivehitised, mille ees oli tavaliselt sammastega ulualune ning ühes või mõlemas otsas tall. Siin-seal ehitati ka eriti uhkeid L- või U-kujulise põhiplaaniga kõrtse. 19. sajandiks välja kujunenud klassikalises kõrtsihoones oli tavaliselt suur kõrtsituba, letiruum, üks või kaks sakstekambrit, kõrtsmiku eluruumid, köögi aset täitev mantelkorstnaga roovi- ning tallialune. Sageli oli kõrtsil koguni kaks talli, eraldi sakste ja lihtrahva hobustele.

Kõrtside areng ja arvukus Eestis on tihedalt seotud mõisate viinapõletamise ajalooga. Märgiliseks olid 1760. aastad, mil Balti mõisnikud said õiguse piiramatult viina toota ja müüa ning avanes piiritu Venemaa turg. 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul ei ehitatud Eestis viinast saadud rikkuse abil mitte üksnes uhkeid mõisakomplekse, vaid sellest perioodist pärineb ka enamik tänaseni säilinud kõrtsihooneid, millest osad on tõeliselt esinduslikud. Kui 17. sajandi lõpul tegutses Eestis tuhatkond kõrtsi, siis järgmise sajandi lõpuks oli neid juba üle 2000 ning 19. sajandi keskpaiku üle 2600. Kõrtse kerkis kõikjale, kus liikus inimesi: nendega olid palistatud suuremad maanteed, neid ehitati sadamatesse, kirikute ümbrusesse, sildade ja parvekohtade juurde ning isegi taliteede äärde.

Mõisatele olid kõrtsid piiritusetootmise kõrval äärmiselt suureks sissetulekuallikaks. Seetõttu oli igal mõisal vähemalt üks, sageli aga kaks-kolm või veelgi rohkem kõrtsi, mida rentisid enamasti eesti soost hakkajamad talupojad. Lisaks auväärsele ametile oli kõrtsipidamine ka küllalt tulus, mistõttu kõrtsmikud said oma lastele tavapärasest paremat haridust võimaldada. Mitmed Eesti tuntud kultuuritegelased – näiteks Ernst Enno, Friedebert Tuglas, Aleksander Läte – on sündinud kõrtsmike poegadena.

Maakõrtside peamiseks ülesandeks oli alkoholi müük kohalikule rahvale ning söögi ja peavarju pakkumine teekäijatele. Samas oleks väär näha kõrtse üksnes primitiivsete lõbustukohtadena, sest nende ühiskondlik roll oli omal ajal märksa suurem. Kõrts oli talurahva jaoks eelkõige oluline kohtumispaik. Siin kuuldi uudiseid, arutati maailma asju, sõlmiti tehinguid, palgati sulaseid-teenijaid. Alates 19. sajandi keskpaigast kujunesid kõrtsid taluelu tähtsündmuste ehk laatade keskpunktideks, samuti avati just kõrtsides esimesed maarahva kauplused. Lisaks täitsid mitmed kõrtsid postijaamade ülesannet. Võib olla üllatav, et kõrtsid olid maainimestele ka esimeste seltsimajade eest. Kõrtsides korraldati ka piduõhtuid ja kontserte, heategevuslikke oksjoneid, suured tallialused olid sobilikud näitemängude etendamiseks.

Samas pole saladus, et kõrtsidega kaasnes ka elu tumedam pool. Omaaegne ajakirjandus kubiseb teadetest alkoholi liigtarvitamise tagajärjel kõrtsides toimunud märatsemistest, kaklustest, röövimistest ning tapmistest. Kõrtsid olid ka hobusevaraste ning pikanäpumeeste meelispaikadeks. Seetõttu on mõistetav, et 19. sajandi lõpul tekkis Eestis tugev karskusliikumine, mille üheks eesmärgiks oli kõrtside sulgemine. Eelkõige avaldus see vastavate palvekirjade saatmises võimudele, kuid teada on paar juhust, kus kogukond kõrtsile boikoti kuulutas.

Osalt karskusliikumise tulemusena, osalt majanduslikel põhjustel ning ka valitsuse sunnil kerkis esimene kõrtside sulgemise laine 1895. aasta paiku. Enamikule kõrtsidele löi aga hinge-kella riigi viinamonopoli kehtestamine. Alates 1. juulist 1900 muutus viina valmistamine ja müük riigi ainuõiguseks. Kuna nüüdsest võis viina müüa üksnes kroonu monopolipoodides, kaotasid kõrtsid oma peamise tuluallika. Selle tagajärjel sulges uksed arvestatav hulk kõrtse. Suuremates keskustes ja paremates asukohtades jätkasid kõrtsid siiski tegevust, kuid seal tohtis müüa ainult õlut ja viinamarjaveine. Üksikutes kõrtsides võeti ette suuremad ümberehitused ning need muudeti kõrgema järgu trahteriteks, kus oli võimalik ka kangemat alkoholi pakkuda.

Lõplikult sai kõrtsidele saatuslikuks Esimese maailmasõja puhkemine, sest kogu Vene impeeriumis kehtestati sõja ajaks täielik alkoholimüügi keeld.

Pärast Vabadussõda riigistati mõisate kinnisvara, sealhulgas kõrtsihooned. Osa kõrtse jätkas endiselt tegevust tee- või öömajana, kuid alkoholi müümise õigus anti üsna vähestele. Enamikule kõrtsidele tuli leida uus otstarve ning nii ehitatigi neid ümber seltsi- ja vallamajadeks, meiereideks, veskiteks ja kauplusteks. Kõige sagedamini kohandati hooned talupidamiseks.

Tänaseks ei ole endiste kõrtsihoonete käsi kuigi hästi käinud ja lõviosa neist on erinevatel põhjustel hävinenud. Rohkem kui kahest tuhandest Eesti kõrtsist on alles sadakond hoonet ja neistki on paljud tundmatuseni ümber ehitatud. Siiski leidub ka praegu kümnekond kunagist kõrtsi, kuhu rändaja on ikka oodatud jalga puhkama, keha kinnitama ja keelekastet võtma. Just nii, nagu aastasadade eest.

Raamatu ülesehitus lähtub 1922.–1939. aastal kehtinud haldusjaotusest.

E e s t i k ò r t s i d

E e s t i k õ r t s i d

Alu

Rapla kivisilla tagant paistev kelpkatusega Alu mõisa kõrts ehitati arvatavasti 18. sajandi lõpul. Kõrts asus käidavas kohas: siin paiknes lähikonna ainus korralik sild ja jõe teisel kaldal kirik. Raplas oli laadaplatsil teinegi kõrts, mis suleti riigi viinamonopoli tulekuga 1900. aastal. Alu kõrts aga jätkas tegutsemist, mistõttu nihkus ajalehtede teatel riid ja kisklemine laadapäevadel aleviku keskele Alu kõrtsi ette, nõnda et *laada-õhtutel iseäranis on see päris julgustükk sealt mööda minna*. Kõrts suleti maailmasõja puhkedes 1914. aastal, mil üle Venemaa kehtestati täielik alkoholimüügi keeld. 1920.–1927. aastani tegutses siin tee- ja öömaja, mida pidasid Bernhard ja Priidik Tamm. 1930. aastal ostis tühjtalt seisva hoone Rapla Ühispank. Kõrts lammutati ja selle kohale ehitati 1931. aastal arhitekt Karl Burmani kavandi järgi moodne pangamaja.

Ca 1930

Alu

Vaade kiriku tornist Alu kõrtsile (paremal) ja selle ümber tekkinud Rapla alevikule. Kahe talliga paekivist kõrtsihoone tagaaias ei ole veel sinna küllastajate ligimeelitamiseks püstitatud keeglirada. Esimese maailmasõja eel ehitatud 36 meetri pikkune katusega *Kegelbahn* lammutati 1928. aastal

Ca 1910

Arudevahe

Ääsmäe mõisa kõrts – tuntud ka Harutee kõrtsina, *Arrode-wahhe* nime all esineb see juba 18. sajandi lõpu kaartidel – asus Tallinna-Pärnu ja Haapsalu olulisel teederistil, millest sai oma nimegi. Monopoliseaduse jõustumisel 1900. aastal muudeti see õllekõrtsiks. Paljud ümbruskonna elanikud protesteerisid ka õllemüügi vastu ning tänu palvekirjade aktsioonile suleti kõrts 24. juunil 1902. Täpselt jaanipäeva keskpäeval laskis kõrtsmik joogikoha „matustele” tulnud meestel kõrtsi sildid maha võtta, mille eest andis tasuks viimased kuus pudelit õlut. 1912. aastal võttis 15 tiinu (16,4 ha) suuruse koha mõisalt 300 rubla eest rendile Jakob Madjuvei. 1921. aastal muudeti riigistatud hoone öömajaks, mida kuni 1929. aastani pidas perekond Madjuvei, hiljem Alfred Vederik. 1932. aastal avati siin Harutee kauplus. Kõrtsihoone hävis Teises maailmasõjas.

1924

Arudevahe

Arudevahe kõrtsi nimi oli irvhammastele tänuväärseks inspiratsiooniallikaks. Kahemõtteliste nimedega kõrtsi on olnud teisigi – näiteks asus Kehra ligidal Reitevahe kõrts. Sarnaselt kutsuti ka Kurista mõisa Reitva kõrtsi. Ajaleht Postimees on 1935. aastal ära trükinud olukirjelduse matkast Põltsamaale. Jõgeva-Põltsamaa teel, ca 7 kilomeetrit Jõgevalt Põltsamaa poole on Reitevahe kõrts. Siit maantee hargneb kahte harru: üks tee suundub Mustvee kanti ja teine Tartu pole. Nende teeharude vahel on kõrts, millist nimetatakse Reitevahe kõrtsiks. Kui buss jõuab sinna, siis ikka keegi sõitjaist ütleb, et olemegi Reitevahel. Siin algab siis põltsamaalaste ja tallinlaste jutusobing. Tallinlased kõnelevad, et kuskil nende kandis on olemas Harudevahe kõrts. Siit edasi sobib jutt hästi. Räägitakse anekdoote ja muid häid asju.

Ca 1935

Atla-Eeru

Tänu kirjanik Eduard Vilde romaanile „Mahtsa sõda” on Atla-Eeru üks tuntumaid Eesti kõrtse. Esmakordselt on seda mainitud 1760. aastal. Praeguse hoone vanem osa ehk rehetuba ja -alune ehitati 1811. aastal. Algselt oli see tavaline suitsutare, mis kohandati kõrtsiks paarkümmend aastat hiljem. Seetõttu puudub hoonel kõrtsile iseloomulik mantelkorsten. 1858. aastal oli kõrts seotud Mahtsa sõja sündmustega – siin uuriti vastuhaku sütitanud uut talurahvaseadust, siit asusid Juuru kandi mehed teele Mahtsasse ning pärast kokkupõrget raviti siin haavatuid. Kõrts suleti 1870. aastate lõpus ja muudeti rendikohaks, siis lisati hoonele ka kambriosa. 1936. aastal ostis viimane rentnik Mihkel Ausmees 31 ha suuruse koha riigilt 1300 krooni eest ära. Alates 1970. aastast on Mahtsa Talurahvamuseumi osaks olev kõrtsihoone külastajatele avatud muuseumina.

1950